

FOLKLORNI POTICAJ – KNJIŽEVNI POČETAK

Maja Bošković-Stulli

Crnačkomu roblju, deportiranom nekoć davno iz Afrike tek s dijelom preživjelih ljudi, nakon prolaska paklom ostade od prošlosti samo zaborav. »Nezaboravni šok zaborava uzdigao je pučke pripovjedače u rang *pjesnika identiteta*« (...), a potom je »njihovo sublimno usmeno nasljeđe, sa svim maštarijama i ludorijama, ostavio romanopiscima«. ¹ Kundera je – kaže – volio san, magiju, maštu ove moderne umjetnosti. Bila bi to ujedno priča o književnim počecima, kada dolaze iz folklora.

Jedna žena, znanstvenica naratologinja, koja po profesiji tumači i dekodira bajke, doživjela je na konferenciji u Istanbulu – prema pripovijesti A. S. Byatt – avanturu s džinom što je iskočio iz bočice kupljene na bazaru. Vrtoglava fantastika u banalnoj situaciji kakve su nam znane sa sličnih skupova. Folklorna tema u suvremenoj postmodernoj priči kao nov književni početak. ²

Šabos-nahmu, priča Isaka Babelja iz ukrajinske jidiš sredine, ³ poklapa se sižejno s narodnim pripovijetkama tipa *Ero s onoga svijeta*. Sadržaj je među-

¹ Milan Kundera, *Zavjesa*. S francuskoga prevela Vanda Mikša, Meander, Zagreb, 2006., 145.

² A. S. Byatt, *Džin iz slavujeva oka*. Pet bajki. Prevela Jasenka Šafran, Vuković & Runjić, Zagreb, 2002., 75-217.

³ Isak Babelj, *Crvena trava*. Prevod i predgovor Milivoje Jovanović, Nolit, Beograd, 1964., 91-98.

narodno poznat.⁴ Babeljev Šabos-nahmu, taj gladni siroti Geršele, »čovjek s onoga svijeta«, sit se najeo kod lakovjerne gazdarice i još odnio darove »njezinoj svojti« u prostore onkraj groba. Jedna među sličnim folklornim varijantama? Možda, ali i mnogo više: književni tužni isječak iz chagallovskih zavičaja.

Calvinov *Raspolovljeni viskont*, pripovijest o uzdužno prosječenim polovinama čovjeka, koje žive svoje fantastične odvojene živote, nalazi taj bizarni motiv u narodnoj bajci. Calvino ne spominje izvor i nije ovu priču unio u svoju antologiju *Fiabe italiane*, prekrasnu (premda folkloristički ne baš točnu) veliku zbirku talijanskih narodnih priča. No, poznavao je ovu bajku. U antologiju je unio sedam venecijanskih narodnih priča iz Bernonijeve zbirke, izostavivši njegovu bajku o čovjeku »polovanjeku« (u istarskoj bajci »polčovika«). Taj motiv potaknuo je Calvina na nešto drugo – da napiše vlastitu pripovijest.⁵

*

U međunarodnome kao i hrvatskom tradicijskom repertoaru rugalicā znane su šale o ludim mještanima kakva zaostaloga ili tako obilježena kraja, zvali se oni Abderićani, Schildbürgeri, Bračani, Kastavci ili Mazinjani.⁶ Znane su i predaje

⁴ *The Types of the Folktale. A Classification and Bibliographie.* Antti Aarne's Verzeichnis der Märchentypen. Translated and Enlarged by Stith Thompson. Second Revision. FF Communications No 184, Helsinki, 1961. (tip priče 1540).

Neke varijante iz hrvatskih i srpskih krajeva: Vuk Karadžić, *Srpske narodne pripovijetke*, priredio Miroslav Pantić. Sabrana dela 3, Prosveta, Beograd, 1988., br. V; *U kralja od Norina*. Priče, pjesme, zagonetke i poslovice s Neretve. Priredila Maja Bošković-Stulli uz suradnju Zorice Rajković, Galerija »Stećak« Klek, Metković - Opuzen, 1987., br. 12.

⁵ Italo Calvino, *Naši preci (Nepostojeći vitez, Raspolovljeni viskont, Barun penjač)*. S talijanskog preveli Karmen Milačić i Mladen Machiedo, Matica hrvatska, Zagreb, 1965., 111-179.

Antologija talijanskih narodnih bajki: Italo Calvino, *Fiabe italiane*, Einaudi ed., Torino 1956. – Tema o živome raspolovljenu čovjeku poznata nam je iz jedne talijanske i dviju hrvatskih zbirki: Giuseppe Bernoni, *Fiabe popolari veneziane*, Venezia 1893., br. 9; Matija Kračmanov Valjavec, *Narodne pripovijesti u Varaždinu i okolici*, 2. izd., Zagreb, 1890., 233-234. Polovanjek; Maja Bošković-Stulli, *Istarske narodne priče*, Institut za narodnu umjetnost, Zagreb, 1959., br. 21.

⁶ Maja Bošković-Stulli, »Narodne pripovijetke i predaje s otoka Brača«, *Narodna umjetnost* 11-12, 1975., 16-21.

o grabancijašu i o svećeniku čarobnjaku.⁷ Pričaju se smiješne pripovijetke o preljubnom popu. Pripovijeda se o obrisu Kraljevića Marka na Kleku, planini gdje se skupljaju vještice i vile. U Matoševu pripovijest *Nekad bilo – sad se spominjalo* sve te pripovijesti ušle su kao nostalgичni nagovještaji bez bližega prepričavanja. Naznačena su sjećanja na neke davne dječačke dane na selu s čudnim slugom Andrašom, koga gospodski zovu Šarl. On propituje da li 'gospon', tj. župnik zaista pravi tuču; spominje kako su Varaždinci bacili u Dravu na smrt osuđena raka, a Križevčani popeli vola na crkveni krov da ga očisti od trave; Stubičani su tražili po šumi Bogorodicu koja da je pobjegla s procesije. Zagrebački griješni parok utekao je od žene svoga zvonara skočivši gol u perje namazan medom. Sjećanja na prvu ljubav uz sanjarije o Kleku s Markovim grobom, vilama i crnim đakom grabancijašem.⁸

Mjesne rugalice, šaljive pripovijetke o popovima, strašna vjerovanja, mitološka bića – sve nagoviješteni sadržaji nerazumljivi onomu tko ih ne pozna otprije. Jer Matošu nije bila namjera prepričavati folklorna kazivanja, nego ih tek spominje s čežnjom, kao evokaciju iščezle idilične daleke ladanjske prošlosti. Blisko tomu u modernističkoj Matoševoj i Nazorovoj poeziji »modernom se svijetu suprotstavlja kao savršeni prošlost lošijoj sadašnjosti«, te »etički idealizirana i estetički stilizirana prošlost«, kao građa za umjetne svjetove.⁹

Drugačije je u romanu *U registraturi* Ante Kovačića iz razdoblja realizma. Gusto je prošaran poslovicama, uzrečicama, zdravicama, običajima, vjerovanjima nipošto kao umilnim citatima »iz naroda«, već groteskno prestilizirano. Folklorni motivi dijelom se podudaraju s onima iz Matoševe kasnije napisane pripovijesti. Nasuprot Matoševu čeznutljivom prisjećanju na vile i grabancijaše iz nekih davnih pričanja, u Kovačića o tome kazuje zlobno susjedsko naklapanje: o Ivičinu

⁷ Vatroslav Jagić, *Izabrani kraći spisi*. Uredio i članke sa stranih jezika preveo Mihovil Kombol, Zagreb, 1948., 177-206 (članak *Južnoslavenske narodne priče o grabancijašu dijaku i njihovo objašnjenje*).

⁸ Antun Gustav Matoš, *I. Pjesme. Pripovijesti. Autobiografija*, Matica hrvatska - Zora, PSHK, Zagreb, 1967., 185-221.

O folklornim metatekstovima u djelima Matoša, Kovačića, Šimunovića, Krleže v. članak »Pričanje o pričama« u mojoj knjizi *O usmenoj tradiciji i o životu*, 2. prošireno izd., Konzor, Zagreb, 2002. (posebno str. 56-62).

⁹ Z. Kravar u knjizi: Nikola Batušić / Zoran Kravar / Viktor Žmegač, *Književni protusvjetovi. Poglavlja iz hrvatske moderne*, Matica hrvatska, Zagreb, 2001., 197.

budućem životu kao đaka grabancijaša, uz priče o čarobnjačkom vraćanju i pravljenju tuče i o vrazjim biblijama – sve u kontekstu proricanja Ivičine budućnosti kao konjokradice i krivotvoritelja. Predaje o vragovima i grabancijašima ispremiješale su se u Kovačićevu tekstu sa žanrom susjedskih rugalica: kao da je krivnju za tuču »grabancijaš htio svaliti na Mokričane koji nas odavne bockaju i draže da su naši djedovi na tavanima bunare kopali i kravu vukli na susjedski toranj da tamo travu popase«.¹⁰

Iste tradicijske pričiće kod Matoša i Kovačića uz potpuno različite kontekste i uz nov smisao, oslobođene nekadašnjih folklornih značenja i funkcija.

*

Zduhač ili stuha (lik s još mnogim imenima), čovjek je nadnaravnih moći, koji se noću pretvara u domaću životinju i bori se za blagostanje svoga mjesta s protivnikom iz drugoga kraja. Ta mistična stuha našla se u stihu Matoševe *Mòre*,¹¹ uz vampire, čuvide, tence, harpije, guje, uz jakrepa, halu i mòru »Polip me stego i drevna aždaja, / Stuha sam posto prokletog kraja«.

U Matoševoj viziji stuha je žrtva čudovišta, nipošto pobjedonosni protivnik u borbi i pitanje je koliko je Matoš znao o tom biću iz narodnog vjerovanja. Ova pjesma, prema Kravaru, »zasniva (se) na stajalištima, preduvjerenjima i vrijednosnim sistemima konzervativna predznaka«.¹²

Aralica je o zduhačima i njihovim bitkama bolje obaviješten, no njihovo viđenje u romanu *Put bez sna* udaljilo se radi domoljubne simbolike od vjerovanja i pričanja. Scena o zduhačima u tom romanu, prema Vladimiru Bitiju, šifrirana je poruka o borbi za opstanak svoga naroda protiv tuđina kao paradigmatična odgojna scena (Biti, 398).¹³

¹⁰ Ante Kovačić, *II. U registraturi*, PSHK, Matica hrvatska - Zora, Zagreb, 1964., 44.

¹¹ Matoš (kao bilj. 8), 84-91.

¹² Kravar (kao bilj. 9), 96.

¹³ Vladimir Biti, »Historia magistra vitae. Ivan Aralica i egzemplarna pripovijest«, u knjizi *Čovjek / Prostor / Vrijeme. Književnoantropološke studije iz hrvatske književnosti*. Uredile Živa Benčić i Dunja Fališevac, Disput, Zagreb, 2006., 388-406.

O zduhaču i srodnim bićima v. u istome zborniku moj članak »Tragom kresnika i benandantea«, 33-65 (o zduhačima str. 41-42).

*

Sindrom neprilagođena krhkoga bića u herojskoj sredini provlači se djelima Dinka Šimunovića – Salko u *Alkaru*, djevojčica Srna u *Dugi*, stari kaluđer u pripovijetki *Kukavica*, naslovni lik romana *Tuđinac*, sam autor u autobiografskim *Mladim danima*.¹⁴ Osamljeno učiteljsko dijete među surovim dinarskim junacima i njihovim nedostižnim kultovima. Ujedno piščevo periferno viđenje nacionalne junačke patetike u hrvatskoj moderni. Nešto u što se u predajama odista vjerovalo i što je njegova majka (čitamo u *Mladim danima*) kao djevojčica čak sama pokušala postići – da se trčeći ispod duge pretvori u dječaka – nije u *Dugi* više ta ista predaja i to vjerovanje, već je priča o otuđenome krhkom mladom stvorenju, neshvaćenom u ogrubjeloj okolini. Nekoliko takvih predaja o trčanju ispod duge zapisala sam u sinjskome kraju.¹⁵ Donekle je bliska Salkova sudbina u *Alkaru*. A kaluđer zvan Kukavica živi sa strašnom uspomenom ili maštarijom o starijem bratu koji je, kao čobanin begova stada, potajno krao ovnove i kroz podzemne vode slao ih do jezera svomu ocu, sve dok jednoga dana voda ne izbaci, umjesto ovna, zaklana sina bez glave kao begovu kaznu. Ova užasna priča o uspomeni kaluđera, hajdučkoga sina koji se plaši hajdučije, napisana je tragom usmenih predaja iz kraških krajeva o rijekama ponornicama. Preuzela je folklornu predaju kao ishodište drugačije zamišljenom djelu autora trajno zaokupljena temom osamljena pojedinca u grubome junačkom okružju, kojim je on nemoćno zadivljen.¹⁶

*

Narodna popijevka *Pimo, braćo, vince*, koja kanda veselo i supijano prkosi smrti i grobu, ušla je u Galovićevu pjesmu pjevanjem kuma Martina, vedroga vese-ljaka u idiličnom ambijentu vinogradske klijeti. Sada on, kaže pjesma, »v rake tiho leži«. »Vesel je svet« crna je poanta. Ova točno citirana narodna popijevka nije više ista postavši dijelom Galovićeva pjesničkog svijeta.¹⁷

¹⁴ Dinko Šimunović, *Pripovijesti. Mladi dani. Porodica Vinčić*, PSHK, Matica hrvatska - Zora, Zagreb, 1965.

¹⁵ Maja Bošković-Stulli, »Narodne pripovijetke i predaje Sinjske krajine«, *Narodna umjetnost* 5-6, 1968., 303-432, tekst br. 47 i bilješka.

¹⁶ *Isto*, str. 320-321.

¹⁷ Vinko Žganec, *Hrvatske narodne pjesme kajkavske*, Matica hrvatska, Zagreb, 1950., br. 280 i bilj. na str. 424. – Fran Galović, *Z mojih bregov*, Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb, 1948., 37-39.

U obrnutom svijetu Krležine *Krave na orehu* u *Baladama Petrice Kerempuha* kroz stihove *Pijme ga škvorci, / mudri Sanoborci* »javlja (se) upozoravajući ton memento mori«, kaže Solar.¹⁸ U oba slučaja pjesnik je u vinskoj narodnoj popijevci prepoznao njezin tek nagoviješten podtekst kao ključan i nov za vlastitu pjesmu.

*

Vizija seoskoga proštenja u Krležinu *Filipu Latinoviczu* polazište je Kravaru za tumačenje pozadine i kontinuuma Krležinih svjetova, kad »razulareni Kostanjevčani (...) pripadaju nizu Krležinih uobličenja obezvrijeđenoga sveživota«.¹⁹ Zanimaju nas i Krležina znanja o »ovim vješticama pijanim, nad ovim blatnim cestama, gdje mekeću još i danas nečastivi«.²⁰ Svojedobno sam napisala da je dio takvih kazivanja Krleža »mogao čuti ili posredno upoznati od seljaka«.²¹ Ipak mislim da mu seljačko kazivanje nije bilo važnijim izvorom, barem ne izravno. Prevelika je kontinuirana sličnost dijaboličnih pučkih vizija kroz njegovu literaturu. Čaranja i glasine, čudotvorac sv. Rok uskrsitelj umrle djevojčice i vidar svih bolesti; pijana stara prosjakinja vještica, kojoj noću dolazi Šepavi, dok ona kuha »vražju krampampulu«; noćni neznamac što ostavlja za sobom »žvepleni trag«; grabancijaši, švarckinstleri, vukodlaci s kozjim nogama u *Filipu Latinoviczu*. Franjo Kadaver u *Hrvatskom bogu Marsu*, koji je vidio nečastivoga u automobilu, s cilindrom na glavi. Makabrični *Nokturno*, gdje »markaj se z babom složil v kup« u uspavanoj seoskoj noći u *Baladama*. Sve je to slično.

Pokazala sam drugom zgodom da je znatan dio kajkavskoga vokabulara, narodnih vjerovanja i izreka u *Baladama* Krleža našao u etnografskoj monografiji Milana Langa *Samobor*.²² Sva ta građa poprimila je poslije nov smisao i drugačiju izražajnost, ušavši u radionicu Krležinih *Balada*.

¹⁸ Milivoj Solar, *Vježbe tumačenja*, Matica hrvatska, Zagreb, 2005., 113.

¹⁹ Zoran Kravar, *Svjetonazorski separei*, Golden marketing - Tehnička knjiga, Zagreb, 2005, 131.

²⁰ Miroslav Krleža, *Povratak Filipa Latinovicza*, Zora, Zagreb, 1969., 180.

²¹ Maja Bošković-Stulli, *Usmeno pjesništvo u obzorju književnosti*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1984., 39.

²² Isto, 69-95.

U *Bilješkama o Putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa* iz 18. stoljeća njihov autor Ivan Lovrić opisuje morlačko pričanje o Mjesecu s križem kao znaku da je došao kraj svijeta; o pojavi golema čovjeka koji se predstavio kao »Glad što hoda po svijetu« a vjeruje se da je on Antikrist – sve uz pojavu sjeverne svjetlosti i uz potrese.²³ Oko Krležina Kostanjevca nekako slično »ide glas po selima, smuca se uz plotove (...), raste glasina o zlim i mršavim godinama, koje dolaze. Kao biblijski konjanici iz tamnih oblaka, tako će se pojaviti gladne godine (...).«²⁴

Moguće je da je dinarske apokaliptične strahove Krleža dijelom preuzeo u vlastitu književnu viziju panonskih eshatologija.

*

Slamnigovo poznato ironijsko poigravanje, uz ostalo, dotiče se i usmenih tradicija. U njegovoj skromnijoj i manje poznatoj radio-drami *Dva hipija u tročetrvtinskom taktu* nisu odmah uočljivi ni folklor ni ironija. Hipiji, dolutali iz svojih umornih civilizacija u naše, kako se činilo, još idilične starinske ambijente, divno se i razblaženo osjećaju. Sve dok jednoga jutra ne začuju riječi svojih dobrih i gostoljubivih domaćina »danas ćemo zaklati ona dva zmazana gospodičića«. Hipiji u trenu, preplašeni, zaborave svoj nađeni rusovski raj. Za riječi koje su se odnosile na prasce oni misle da se tiču njih osobno.²⁵

U Slamnigovu neretvanskom zavičaju čula sam pričicu o dva skrivena lopova koji pobjegnu glavom bez obzira pošto su začuli da će domaćica »izist ona dva iza somića«, čime je mislila na dva jajeta što ih je izlegla kokoš.²⁶ Ova mala seoska pošalica o komičnom nesporazumu dovela je Slamniga (ako je poznao tu ili sličnu pričicu) na zamisao o igri susreta kulturā.

*

²³ Ivan Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i Život Stanislava Sočivice*. Preveo Mihovil Kombol, Izdavački zavod Jugoslavenske akademije, Zagreb, 1948., 153.

²⁴ Krleža, *Povratak...* (kao bilj. 20), 73.

²⁵ Ivan Slamnig, *Firentinski capriccio. Jedanaest radio drama*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 1987.

²⁶ *U kralja od Norina* (kao bilj. 4), 40-41.

Već od srednjovjekovnih i baroknih propovjednih poučnih kao i folklornih kazivanja, europskih i domaćih, puk je slušao i pripovijedao o dvojici prijatelja: jedan je umro, no prema prije zadanom obećanju došao je svomu prijatelju ipak na svadbu. Poveo ga je sa sobom na onaj svijet, gdje mladoženja ostane stotinu ili više godina misleći da je protekao trenutak. Na ovome svijetu, kad se vratio, sve je izmijenjeno i nepoznato. Tekstom iz 13. stoljeća pozabavio se Jacques Le Goff. U književnosti čitamo o čudnim neskladima između stvarnoga i u trenutku proživljena dugoga vijeka (Hesse, Borges, Mann i drugi).²⁷ Narodna priča o mladiću koga je mrtvi prijatelj poveo sa svadbe na onaj svijet okvir je Šnajderovoj drami *Utjeha sjevernih mora*.²⁸ Njegov se tekst, za razliku od drugih, ne zanima toliko za neusklađene tijekove vremena, nego je interes drame u fantazmagoričnome u podzemlje projiciranom našem svijetu: konclogorski krvnik, boljševički agitator, biblijski mit o kuli babilonskoj, travestija o Svetoj Obitelji, Bog i rajski vrt, histrionske podzemne predstave te na kraju razoreni Berlin na ovome svijetu. Da ovaj suvremeni misterij dolazi iz istarske narodne priče u zapisu Jakova Mikca, podatak je o dalekom izvoru. Početak djela je drugdje.

Šnajderov antimirakul *Zmijin svlak*²⁹ alegorizirana je vizija ratnih nasilja i silovanja u Bosni za protekloga rata. Groteskno izvrnuta Sveta Obitelj, licemjerna svjetska pomoć u liku Triju Kraljeva, karikirano suđenje zločinima – sve s pozadinom bajke Vuka Karadžića *Zmija mladoženja*. Relevantna je za ovu dramu skraćena stihovana verzija s kobnim završetkom, gdje sin-zmija umre u času kad su mu spalili zmijsku košulju.³⁰ Zamršena metafora i mračno ozračje strave kojim je proniknuta drama suprotni su bajkovnomu svijetu vječne sreće. Dobili smo književnu antibajku.

U proteklom stoljeću prije dosta godina student Akademije za kazališnu i filmsku umjetnost Rajko Grlić pripremao je kao svoj diplomski rad film prema bajci. Zastao je na sceni kad životinja – čini mi se ovca – skine svoje runo i postane divnom djevojkom. U bajci nije našao prikaz tog događaja, pa je u tadašnjemu

²⁷ v. *O usmenoj tradiciji i o životu* (kao bilj. 8), 247-258.

²⁸ Slobodan Šnajder, *Utjeha sjevernih mora*, Durieux, Zagreb, 1996., 5-90.

²⁹ *Isto*, 116-186.

³⁰ *Srpske narodne pjesme*, knjiga druga. Sabrana dela Vuka Karadžića, Prosveta, Beograd, 1988., br. 13 (v. i br. 12). – Prozna bajka *Zmija mladoženja*: *Srpske narodne pripovijetke*. Sabrana dela Vuka Karadžića (kao bilj. 4)., br. 9 i 10.

Institutu za narodnu umjetnost zamolio da mu se nađe prikladan primjer. Na žalost, nismo mu mogli pomoći jer takvih opisa u bajkama nema. U njihovu apstraktnom sublimirajućem stilu nema plastična prikazivanja; događaji i stvari imenuju se bez deskripcije. Svlačenje životinjske kože samo se konstatira, njegova čudesnost pripada ukupnoj formi i svijetu bajke.³¹ Tu bi bilo jedno od svojstava koja nago- vješćuju gdje prestaje bajka ili šire usmena književnost, folklor, a može početi književnost (u ovome primjeru film).

Folklorne teme mogu, ali ne moraju izražavati književnu orijentaciju prema opisu naroda i narodne kulture, kad se odlikom smatra dobar preslik domaćih običaja i jezika. Nisam obuhvatila književna djela s temom iz narodnoga života ili sa sižeom preuzetim iz usmene tradicije, što bi u opsežnijoj studiji bilo nužno. Pokušala sam pokazati da se folklorni motivi uključuju u književnosti vrlo različitih razdoblja, smjerova i stilova svaki put na njima primjerene načine.

Napokon, narodne priče i pjesme daleke su od vlastitih davnih korijena, od obreda i magije, što sve proučava antropologija, etnologija, folkloristika. Na svome području one su već i same književni početak. Zatim, na novoj razini mogu iznova postati početkom.

³¹ v. Max Lüthi, *Das europäische Volksmärchen. Form und Wesen*. Vierte, erweiterte Auflage, Francke Verlag, München 1974. Vidi i sažet prikaz bajkovnoga stila u mojoj knjizi *Priče i pričanje. Stoljeća usmene hrvatske proze*, 2. dopunjeno izd., Matica hrvatska, Zagreb, 2006., 21-22.

FOLK TRADITION STIMULUS – A LITERARY BEGINNING

S u m m a r y

Folk tradition topics may but do not necessarily express a literary orientation to the description of the folk and of folk culture, when a good copy of local customs and the local language is considered high quality. The paper has not considered literary works with topics from the life of the people or with a subject taken from the oral tradition, which in a more copious study would have been necessary. It has attempted to show that folk tradition motifs are included in the literature of very different periods, orientations and styles, each time in ways appropriate to them. Popular tales and folk poems are far from their own ancient roots, from ritual and magic, which are studied by anthropology, ethnology and folklore studies. In their area they are themselves a literary beginning.